

המשא ומתן לפירוק נשק גרעיני: בין "הגינות" למציאות אסטרטגית

אמילי לנדאו ואפרים אסכולאי

שחקנים בזירה הבינלאומית שוקלים את הנושא של פירוק נשק גרעיני כבר ממועד הופעתו הראשונה, ושאיפה זו באה לידי ביטוי בסעיף VI של האמנה למניעת תפוצת נשק גרעיני. היוזמה האחרונה בהקשר זה היא פרי החלטת הוועידה הראשונה של העצרת הכללית של האו"ם, ועיקרה משא ומתן רב־צדדי לפירוק נשק גרעיני. יוזמה זו עברה בסוף אוקטובר 2016 כשהיא זוכה לתמיכה, אם כי לא מצד מרבית המדינות המחזיקות בנשק גרעיני. יתרה מכך, כאשר בוחנים את ישימות היוזמה, חשוב להתעכב על הנורמות והאסטרטגיות העומדות בבסיסה. באופן אירוני אולי, המשך קיומו של נשק גרעיני בידי מדינות ספורות שכבר עיצבו כללי משחק בתחום הגרעין מאתגר את הביטחון הבינלאומי במידה פחותה מאשר התפשטותו לידי מדינות נוספות, אשר להן היסטוריה מוכחת של שבירת הכללים.

מילות מפתח: גרעין, פירוק נשק, תפוצת גרעין, סעיף 6 באמנת NPT, איראן, צפון־קוריאה

מבוא ורקע

שחקנים בזירה הבינלאומית עוסקים בנושא פירוק נשק גרעיני מאז שנשק זה הופיע לראשונה לפני יותר משבעים שנה, וביתר שאת מאז שהאמנה למניעת תפוצת נשק גרעיני (NPT) נכנסה לתוקף בשנת 1970. האמנה, שנועדה לחסום את תפוצת הנשק הגרעיני למדינות נוספות, כללה גם תנאי (סעיף VI) שנועד למדינות הגרעין עצמן. סעיף VI קובע כי המדינות החברות באמנה מתחייבות

ד"ר אמילי לנדאו היא חוקרת בכירה ומנהלת תכנית המחקר בקרת נשק במזרח התיכון, במכון למחקרי ביטחון לאומי.
ד"ר אפרים אסכולאי הוא חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי.

לחתור למשא ומתן בהגנות ובתום לב על אמצעים שישימו קץ למרוץ החימוש הגרעיני, ויביאו לפירוק הנשק הגרעיני. מאגרי הנשק הגרעיני אמנם צומצמו עם השנים אך פירוקו טרם הושג, ומימוש סעיף VI היה לסלע מחלוקת מתמשך בין החברות באמנה שהצטרפו וויתרו בכך על אפשרות להתחמש בגרעין, לבין אלה שהמשיכו להחזיק בו.

אבן דרך מעניינת במאמצים לקדם את יעד הפירוק הושגה ב־27 באוקטובר 2016, כאשר הוועידה הראשונה של האו"ם אימצה טיוטת החלטה שעניינה "לקדם משא ומתן רב־צדדי לפירוק נשק גרעיני". למעשה הייתה זו קריאה שאפתנית לפתוח במאוס 2017 בשיחות כדי לשאת ולתת על "כלי מחייב באופן חוקי שיאסור נשק גרעיני, ויוביל בהמשך לחיסולו המוחלט".¹

ההחלטה עברה ברוב גדול מאוד: 123 מול 38, ו־16 מדינות חברות שנמנעו. בין הבולטות בקרב 38 המצביעות נגד ההחלטה היו מדינות שמחזיקות בנשק גרעיני, או שקיימת הערכה כזאת לגביהן: ארבע מתוך חמש מדינות הגרעין החברות באמנת ה־NPT, וישראל. סין חרגה מעמדת שאר מדינות הגרעין החברות באמנה ונמנעה, יחד עם הודו ופקיסטן. צפון־קוריאה, מדינת גרעין בפועל והמדינה היחידה שביצעה ניסויים גרעיניים בשנות ה־2000, בעודה מאיימת על שכנותיה במתקפה גרעינית – הצביעה בעד ההחלטה. יפן ודרום־קוריאה – המהוות מטרות לאיומיה של צפון־קוריאה – הצביעו נגד. בתחילת דצמבר, העצרת הכללית של האו"ם החליטה לדחות את ביצוע ההחלטה;² ולמרות זאת, ראוי לנתח את ההשלכות של החלטת אוקטובר, שכן היא אינה צפויה להיעלם מסדר היום הבינלאומי.

קודם להחלטת אוקטובר היו שתי יוזמות ראויות לציון, שניסו במהלך שני העשורים האחרונים לפעול למען חיסול אוניברסלי של נשק גרעיני – שתיהן עדיין לא רשמו הצלחות. הראשונה – ניסיון לגבש אמנה שתעצור את ייצור החומרים הבקיעים, שהם המרכיב החיוני לפצצה גרעינית. הרעיון עלה ב'כנס פירוק הנשק' (Conference on Disarmament) שהתקיים בז'נבה, אולם מעולם לא צבר תאוצה. כישלון הניסיון לכוון 'אמנה להפסקת ייצור חומרים בקיעים' (FMCT) נבע בעיקר מהתנגדותה של פקיסטן, שמנעה הגעה להסכמה כללית (שהיא חובה על פי חוקי כנס פירוק הנשק), והתוצאה הייתה הקפאת היוזמה. היוזמה השנייה, 'האמנה למניעת ניסויים גרעיניים' (CTBT) – התקדמה במידה רבה יותר והגיעה ב־1996 לשלב החתימה. יחד עם זאת האמנה טרם נכנסה לתוקף, מכיוון שארצות־הברית ומדינות אחרות שחייבות לאשרר אותה סרבו עד כה לעשות זאת, ממגוון סיבות. היוזמה הנוכחית לאיסור גלובלי על נשק גרעיני החלה בהחלטת 70/33 של האו"ם משנת 2015 להקמת קבוצת עבודה פתוחה. הקבוצה התכנסה שלוש פעמים במהלך שנת 2016, ובספטמבר 2016 הציגה את הדוח שלה לפני העצרת הכללית של האו"ם, מבלי להציע תוכנית מוסכמת אחת להתקדמות.³ במקום זאת

היא הגדירה כמה דרכי פעולה, והותירה שאלות רבות פתוחות בנוגע להגדרת התוצאה הסופית הרצויה. הגישה שהצליחה לגייס את מרבית התמיכה (אך לא בתמימות דעים) הייתה "הגישה הפרוגרסיבית", שהסתמכה על "13 צעדים מעשיים לקידום שיטתי ופרוגרסיבי של סעיף VI של [NPT]", אשר הוצגו בוועידת המעקב של אמנת ה-NPT בשנת 2000.⁴ באלה נכללו אשרור של האמנה למניעת ניסויים גרעיניים, כינון אמנה לעצירת ייצור חומרים בקיעים וכן חיסול מאגרים גרעיניים. לא נרשמה כל התקדמות בשלבים אלה מאז הוצגו לראשונה – דבר שמעלה ספקות בנוגע לסיכויי המאמצים המחודשים. את המתרחש מאחורי הקלעים של העצרת הכללית של האו"ם אפשר רק לנחש, אולם דומה שהתוצאה מלמדת על כך שהעולם אינו מוכן עדיין למהלכים דרסטיים מסוג זה.

הגינות ומציאות אסטרטגית

כאשר בוחנים את מידת המעשיות והישימות של ההחלטה מאוקטובר האחרון, חשוב לשקול את הנורמות ואת ההשלכות האסטרטגיות של היוזמה החדשה. יש להציג סוגיות אלה בצורה ברורה בכל דיון העוסק בתנאים להתקדמות לעבר יעד של עולם נקי מנשק גרעיני.

הנורמה החשובה ביותר שהיוזמה מנסה לקדם היא הרעיון של "הגינות". אכן, מעבר למטרה של מניעת אפשרות השימוש בנשק גרעיני, מניע מרכזי ביוזמת איסור הגרעין הוא הרצון לפצות על מה שנתפס כחוסר ההגינות הטבוע במבנה של אמנת ה-NPT. האמנה מגדירה למעשה שתי קטגוריות (מפלגות) של מדינות: מדינות גרעין ומדינות ללא גרעין. בנוסף לטענת המערך המוטעה, טענה ששבה ועולה היא כי סעיף VI – המחייב את מדינות הגרעין לפעול בהגינות ובתום לב לפירוק נשק – מעולם לא נשקל ברצינות על ידי אותן מדינות.⁵ מאגרי הגרעין של שתי מעצמות-העל צומצמו אמנם במידה משמעותית במהלך השנים, אך פירוק נשק נותר יעד חמקמק. מדינות רבות שאינן מחזיקות בנשק גרעיני אינן מוכנות לקבל את הדרישה מהן להישאר ללא גרעין, בעוד המדינות שיש ברשותן נשק גרעיני ממשיכות להחזיק בו. מנקודת מבטן של המדינות ללא גרעין, אם לא ניתן לכפות על מדינות הגרעין להתפרק מנשק גרעיני באמצעות סעיפי אמנת ה-NPT, אזי יש לשאת ולתת על אמנה חדשה שתבטיח פירוק נשק הוגן וחוצה גבולות, בדומה לאמנות העוסקות בנשק כימי או ביולוגי.

למרות שנורמת ה'הגינות' מושכת ליברלים מעצם טיבה, השימוש שנעשה בה בהקשר של אמנת ה-NPT על ידי מבקרי האמנה הוא במובן צר במיוחד. המושג 'הגינות' הוגבל לסוגיה של החזקה קודמת או אי-החזקה קודמת בנשק. ואולם, מה לגבי שאלת הציות של המדינות ללא גרעין לתנאי האמנה? למעשה, במצב הבינלאומי הנוכחי, הסכנות הגדולות ביותר שנובעות מאמנת ה-NPT נוגעות

למדינות אשר חותרות לגרעין צבאי בנחישות – איראן וצפון-קוריאה. מדינות אלה הפרו בצורה בוטה את מחויבותן להישאר ללא גרעין בכך שפעלו להשגת יכולת גרעינית צבאית בזמן שהיו חברות באמנה (צפון-קוריאה נסוגה מאוחר יותר תוך הפעלת סעיף X של האמנה), ובמקביל הפגינו התנהגות אזורית תוקפנית. האם זוהי הגינות?

במהלך 2016 הגבירה צפון-קוריאה את התדירות והעלתה את עוצמת הנפץ של ניסויי הגרעין שלה, כפי שניתן היה לראות בינואר ובספטמבר, והיא פועלת לייצור ראש נפץ שתוכל להרכיבו על הטילים ארוכי הטווח שברשותה. איראן מצידה האיצה במהלך השנה החולפת את תוכנית הטילים הבליסטיים שלה, לרבות ביצוע ניסויים בעייתיים, ובמקביל אינה מראה סימנים לכך שבכוונתה לסגת משאיפותיה בתחום הגרעין, למרות הסכם הגרעין. הטילים שאיראן ערכה בהם ניסויים הם טילים מונחים-מדויקים המסוגלים לשאת ראש נפץ גרעיני. בעידן שלאחר הסכם הגרעין, היכולת של איראן לצבור עוצמה והשפעה באזור רק תוסיף להקשות על כל ניסיון לעצור את התקדמותה לעבר קו הגמר של פיתוח נשק גרעיני, אם וכאשר היא תחליט לעשות כן.

במילים אחרות, יוזמת איסור הגרעין החדשה אולי משקפת את התסכול המתמשך של המדינות ללא גרעין ואת תביעתן ליחס הוגן ושווה, אולם מדינות דוגמת איראן וצפון-קוריאה ודאי אינן מקיימות נורמה של הגינות בהתנהגותן. יתרה מכך, השקעתן בפיתוח (הלא חוקי) של תוכניות נשק גרעיני לא נעשית משום שמבנה האמנה מוטה לטובת מדינות גרעין, אלא על מנת לקדם את האינטרסים האסטרטגיים שלהן. בין אם המטרה היא להבטיח יכולת שרידות (צפון-קוריאה) או להבטיח שרידות מול מתקפה שתבוא בעקבות תוקפנות שנועדה לממש שאיפות הגמוניות אזוריות (איראן) – המוטיבציה של שתי מדינות אלה אינה נגזרת מהעובדה שמדינות הגרעין אינן מתקדמות לעבר פירוק מוחלט מנשק גרעיני (דהיינו, על מנת לתקן עוול של מצב לא הוגן). במקום זאת, המוטיבציה נובעת מהערך האסטרטגי שהן מייחסות ליכולות אלה. עבור איראן, מתקפת נאט"ו על לוב בשנת 2011, לאחר שבסוף 2003 ויתרה לוב על כל הנשק להשמדה המונית שבידיה, העבירה בהחלט מסר שלפיו אלמלא הסכימה לוב לוותר על הנשק להשמדה המונית, אולי לא הייתה חושפת עצמה למתקפה. סביר להניח שצפון-קוריאה הסיקה מסקנה דומה. ולבסוף, שתי המדינות הוכיחו שבכוונתן לקדם יכולות אלה, גם אם פירוש הדבר להפר את ההתחייבות שלהן במסגרת האמנה.

שאלת שילוב רעיון ההגינות במאמצי בקרת נשק גרעיני חייבת להביא בחשבון גם את העובדה שחלק מהשחקניות תמרנו את נורמת ההגינות בניסיון ציני לקדם את האינטרסים שלהן. המקרה של איראן ממחיש זאת היטב. על מה מתבססת איראן בתביעתה להגינות בתחום הגרעין לאחר שהפרה את אמנת ה-NPT, כפי

שאושר על ידי הסוכנות הבינלאומית לאנרגיה אטומית בדוח חד־משמעי מדצמבר 2015, אשר התייחס לנושא הממדים הצבאיים האפשריים (PMD) בתוכנית הגרעין שלה? ומה הוגן בכך שאיראן משקרת לגבי ההפרות שלה, וטוענת שמעולם לא עשתה דבר מה לא תקין בתחום הגרעין, ועל בסיס זה מנהלת משא ומתן על הסכם שמעניק לה לגיטימיות רבה מאי פעם להעשרת אורניום? העובדה שאיראן היא זו שמטיפה להגינות בתחום הגרעין חרף מאפייני התנהגותה הלעומתיים בעבר, לרבות בעניינים פנימיים ואזוריים, אינה אלא שימוש ציני בלתי הולם בנורמת ההגינות. סוגיות אלו מצביעות על האתגרים המתגלים במהירות בעולמנו, ולא ניתן להתעלם מהם. מדובר במאבקי עוצמה תוקפניים של המדינות הנחששות להתגרען, ולא בשאלות מופשטות של הגינות. וכך, במסווה של דרישה ליחס הוגן, המדינות ללא גרעין עוצמות עיניים לנוכח אי־הציות הזדוני והמכוון של מדינות החותרות לגרעין. באיזה אופן תתמודד היוזמה החדשה עם מדינות שאין להן בעיה מצפונית להפר התחייבויות ואמנות?

אתגרים נוספים בעולם האמיתי והשלכות מעשיות של היוזמה

הפניית המבט ליחסים אזוריים ובילאטרליים בולטים מגלה בעיות ואילוצים נוספים הקשורים לרעיון המשא ומתן לכינון אמנה לחיסול הנשק הגרעיני. בעולם של היום, אינטרסים אסטרטגיים דוחפים מדינות מסוימות להתרחק עוד יותר מהרעיון של בקרת נשק ומהסכמים בילאטרליים קודמים. רוסיה מאמצת לאחרונה עמדה תקיפה יותר בנושא הגרעין מול ארצות־הברית ונאט"ו, עד כדי אזכור האפשרות להשתמש בנשק גרעיני ותרגול האוכלוסייה כחלק מהתכונות למתקפה גרעינית.⁶ רוסיה מודאגת זה שנים בשל התוכניות של ארצות־הברית ונאט"ו להציב באירופה מערכות הגנה מפני טילים, וחשה מאוימת מהנוכחות הקרובה מתמיד של נאט"ו לגבולותיה.⁷ למעשה, מאמצי בקרת הנשק של ארצות־הברית ורוסיה נעצרו במהלך השנים האחרונות, וההצעה של הנשיא אובמה ב־2013 לצמצם את פריסת הנשק הגרעיני האסטרטגי בשליש נפלה על אוזניים ערלות. תוכניות למודרניזציה של הנשק הגרעיני נמשכות, וסין מגדילה את ההיקף והתחכום של מאגר הגרעין שלה.⁸ בנוסף לא ניתן להתעלם מהאפשרות של טרור גרעיני. מגמות מדאגות אלה לא יפתרו על ידי יוזמת האו"ם.

ההצבעה בעניין החלטה בוועידה הראשונה סייעה גם לגלות כיצד רואות כמה מדינות נוספות את האתגרים באזורים שלהן. החלטתה של יפן להתנגד ליוזמה משקפת ככל הנראה הערכה מפוכחת וריאליסטית של הדינמיקה בעולם האמיתי, כפי שהיא באה לידי ביטוי באזור שלה. אמנם, ניתן היה לצפות שיפן תהיה תומכת ודאית ביוזמה, בעקבות ההיסטוריה שלה והתנגדותה הממושכת לנשק גרעיני, אולם נראה שהמציאות הנוכחית של צפון־קוריאה גרעינית השולחת

איומי גרעין לכל הכיוונים, לרבות לכיוונה של יפן, שכנעה אותה להעדיף לעת עתה את ההגנה שמעניקה המטריה הגרעינית האמריקנית, וכך גם לגבי דרום-קוריאה. צפון-קוריאה הצביעה דווקא בעד היוזמה, אך אין כל סימן לכך שיש לה תוכניות לפעול בכיוון של פירוק.

ולבסוף, אפילו ברמה המעשית/טכנית יש סוגיות שידרשו פתרון לפני שניתן יהיה לבצע התקדמות כלשהי במגמת חיסול נשק גרעיני. בין הסוגיות:

1. האם חמש מדינות הגרעין יאבדו את המעמד המועדף שלהן, והאם תאומץ אמנת NPT חדשה, לצד האמנה הקיימת (או המתקנת) או במקומה, על מנת לאפשר שינוי זה?
2. מה פירוש הדבר "חיסול" (eliminate) של נשק גרעיני? האם די בהפרדה בין החומר הבקיע לבין מנגנון הנפץ של הנשק הגרעיני, או שמא יהיה צורך לעבד מחדש את החומר הבקיע, ולהקנות לו צורה שלא ניתן להשתמש בה בהתקן נפץ גרעיני? האם תהיה חובה להמיר פלוטוניום לדלק גרעיני? האם יידרש דילול אורניום המועשר לדרגה גבוהה לרמת העשרה שאינה מאפשרת פצצה גרעינית?
3. שאלה בסיסית יותר היא – האם תיאסר הפרדה של פלוטוניום מדלק מוקרן? האם כל מתקני העשרת האורניום יהיו נתונים למשטר ביקורת קפדני?
4. האם יהיה צורך לתת דין וחשבון על כל ייצור קודם של חומרים בקיעים, ואז לדלל/להמיר אותם?
5. כיצד ניתן להסיר את האיום של טרור גרעיני, אם האמנה היא בין מדינות ואינה חלה על ארגונים שאינם מדינתיים?

הערכה

אין חולק על כך שחיסול הנשק הגרעיני הוא מטרה ראויה. תוצאות השימוש בנשק גרעיני הן הרסניות, כפי שהוכיח השימוש היחיד שנעשה בו עד היום – בהירושימה ובנגסקי. המספר הרב של ראשי נפץ שהצטברו בידי מעצמות-העל ופוטנציאל ההרס והחורבן שלהם לגבי העולם כולו – הם שהניעו את השיחות הבילטרליות בנושא בקרת נשק בין ארצות-הברית לברית-המועצות בתחילת שנות השישים, וכן את השיחות ליצירת אזורים מפורזים מנשק גרעיני במקומות שונים בעולם (האחרונים שבהם נקבעו במרכז אסיה ובאפריקה ב־2009). התוצאה היא שבמשך יותר מ־70 שנה לא נעשה שימוש בנשק גרעיני והתבססו כללי משחק בהקשר הגרעיני. יש הטוענים שאף נוצר טאבו באשר לשימוש בגרעין בקרב מדינות הגרעין המוצהרות. אין ספק שהסיכוי לתקיפה ראשונה בגרעין או לתקיפה הדדית בגרעין עודנו קיים, והרטוריקה הרוסית כלפי ארצות-הברית החריפה. עם זאת, המשך קיומו של נשק גרעיני בידי מדינות אחדות – שמחזיקות בו כבר שנים והגדירו עבורו הסכמים

וכללי משחק – מציב לקהילה הבינלאומית אתגר קל יותר מאשר התפשטות הנשק הגרעיני למדינות נוספות, בעלות היסטוריה של שבירת הכללים.

אמנת ה־NPT אכן נוצלה לרעה על ידי מדינות שרימו (עיראק, איראן, לוב וסוריה) או שנסוגו רשמית מהתחייבויותיהן (צפון־קוריאה), וכן על ידי אחרות שסיפקו טכנולוגיה וחומרים למדינות המבקשות להתחמש בגרעין. נותר רק לתהות באשר ליעילותה של כל אמנה חדשה, אם היא לא תכלול את חמש מדינות הגרעין ולא תיצור מנגנונים יעילים להתמודדות עם אי־ציות.

להערכתנו ולנוכח המצב העולמי הנוכחי, טרם הגיעה העת ליוזמה כזו, שהיא מטרה חיובית כשלעצמה אולם אינה מציאותית, בשל האילוצים המוחשיים מאוד שיעמדו מולה. קשה לדמיין בעתיד הנראה לעין פירוק נשק גרעיני חוצה גבולות ובקנה מידה גדול. יחד עם זאת, ובהתבסס על הניסיון של בקרת נשק בהקשר האמריקני־סובייטי, ניתן להשיג הסכמי בקרת נשק מוגבלים יותר. ראוי בהחלט שמאמצים כאלה – שישאפו למתן את הסכנות הכרוכות בגרעין בכך שיידרשו לאתגרים שמציבות המדינות שמחזיקות בנשק כזה, ובמיוחד אלה השואפות לפתח נשק זה – יזכו לעדיפות גבוהה בקהילה הבינלאומית.

מסקנות

ההחלטה החדשה בדבר פירוק נשק גרעיני שהתקבלה בוועידה הראשונה של האו"ם אינה ישימה, בראש ובראשונה משום שמדינות הגרעין ממשיכות להתנגד לכך. סיבה משמעותית יותר היא שההחלטה נשענת על בסיס רעוע מאוד מבחינה נורמטיבית ואסטרטגית. נורמת ההגינות הזוכה להבלטה היא מעוותת, משום שהיא מעניקה לגיטימיות לדרישה להגינות מצד כמה מדינות המגלות בעצמן חוסר הגינות בוטה, ואינה מתמודדת עם הסוגיה הבעייתית של אי־ציות לאמנות. יתרה מכך, מדינות מרכזיות מתרחקות כבר עכשיו מבקרת נשק בילטראלית, ולכן הציפייה שהן יהיו מוכנות לצעוד לעבר פירוק נשק מוחלט אינה מציאותית. השימוש בנשק גרעיני נושא השלכות הרסניות ונוראות, אך באופן אירוני אולי, דווקא מדינות הגרעין המוצהרות הן אלה שיצרו הסכמי בקרת נשק וכללי משחק המסייעים ליציבות, בעוד המדינות הנחושות להתחמש בגרעין הן אלה שמציגות מניעים מסוכנים וחוסר מוכנות לשמור על הכללים. מוטב לפסול יוזמות לא מציאותיות ולהתמקד במקום זאת בבקרת נשק מהסוג שיכול להביא תוצאות.

הערות

- 1 ראו מסמך באתר של Reaching Critical Will, <http://reachingcriticalwill.org/images/documents/Disarmament-fora/1com/1com16/resolutions/L41.pdf>
- 2 "העצרת דחתה פעולה על סמך טיוטת ההחלטות...לגבי 'אמנה לאיסור הייצור של חומר בקיע לנשק גרעיני או התקני נפץ גרעיניים אחרים' (L.65/Rev.1), ועל 'קידום המשא

- ומתן הרב־צדדי (L.41), עקב השלכות תקציביות", <http://www.un.org/press/en/2016/ga11866.doc.htm>
- 3 ראו מסמך באתר של Reaching Critical Will, <http://www.reachingcriticalwill.org/images/documents/Disarmament-fora/OEWG/2016/Documents/OEWG-report-final.pdf>
- 4 ארגון בקרת הנשק <https://www.armscontrol.org/aca/npt13steps>
- 5 סעיף 6 באמנת NPT קובע כי: "כל אחד מהצדדים לאמנה מתחייב לחתור למשא ומתן בהגיונות ובתום לב בנושא אמצעים יעילים הקשורים לעצירת מרוץ החימוש הגרעיני מוקדם ככל האפשר ולפירוק נשק גרעיני, ולכינון אמנה לפירוק כולל ומלא, בכפוף לבקרה בינלאומית מחמירה ואפקטיבית". [הדגש – של המחברים].
- 6 ראו: Alex Lockie, "Russia is Preparing for Nuclear War," *Business Insider*, October 25, 2016, <http://www.businessinsider.com/russia-prepares-nuclear-war-wwiii-2016-10>
- 7 ראו: Andrew E. Kramer, "Russia Calls New U.S. Missile Defense System a 'Direct Threat,'" *New York Times*, May 12, 2016, http://www.nytimes.com/2016/05/13/world/europe/russia-nato-us-romania-missile-defense.html?_r=0
- 8 נתונים מדוח SIPRI שצוטטו ב: Prasun Sonwalkar, "China's Nuclear Arsenal is Becoming Bigger, More Modern," *Hindustan Times*, London, June 13, 2016. הודו ופקיסטן מרחיבות גם הן את המאגר שלהן, על פי הדוח, <http://www.hindustantimes.com/world/china-s-nuclear-arsenal-is-becoming-bigger-more-modern/story-BLGrFsaXYeK9w53RzSWfjJ.html>